

<https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2025-68-04>
УДК 94(477.82)''178/1860'':352

Оксана Карліна

кандидатка історичних наук, доцентка
Волинський національний університет імені Лесі Українки
Вул. Шопена, 24, 43001, Луцьк, Україна
Email: karlina.oxana.@vnu.edu.ua
ORCID <https://orcid.org/0000-0001-8706-942X>

МАГІСТРАТИ ТА ЇХНЯ ДІЯЛЬНІСТЬ У ВОЛИНСЬКІЙ ГУБЕРНІЇ (КІНЕЦЬ ХVІІІ СТОЛІТТЯ – ПОЧАТОК 1860-х РОКІВ)

На матеріалах Волинської губернії висвітлено процес формування та основні напрями діяльності магістратів як основного органу в системі управління повітовими містами. Аналіз імперського законодавства і повсякденної практики дозволив конкретизувати стратегію верхньої влади в досягненні стабільних зв'язків міських соціальних верств із державними інституціями. Зроблено висновок про те, що Жалувана грамота містам 1785 р. була поширена лише на «привілейовані» повітові міста Волинської губернії, які в тій чи тій мірі могли фінансово забезпечити роботу магістрату. Вибори до магістрату розглядались законодавцем як один з важливих шляхів комунікації міської громади та імперської влади, представленої губернатором. Затвердження губернським правлінням результатів виборів було актом легітимації посадових осіб. У чотирьох повітових містах, які перебували в приватній власності, не діяли ні магістрати, ні думи чи ратуші. Недотримання

Як цитувати: Карліна О. Магістрати та їхня діяльність у Волинській губернії (кінець ХVІІІ століття – початок 1860-х років). *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Історія»*. 2025. Вип. 68. С. 61–80. <https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2025-68-04>

How to cite: Karlina O. Town Councils and Their Routine Activities in Volyn Governorate (Late 18th Century – Early 1860s). *The Journal of V. N. Karazin Kharkiv National University. Series History*. 2025. No. 68. PP. 61–80. <https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2025-68-04> (In Ukrainian)

© Карліна О., 2025

 This work is licensed under a Creative Commons Attribution 4.0 International License.

положень базового закону, яким регулювалося міське управління, визнавалося на рівні губернської ланки державного управління. Організовуючи магістрати в містах, верховна влада спиралася на інститут станового представництва та виборний принцип формування посад. Суттєві відмінності при формуванні магістратів як судової гілки влади пов'язувалися з етнічним складом населення. Виборче право мали купці, міщани й цехові ремісники, а також «граждани», тобто ті, хто ще недавно належав до шляхти. Доведено, що магістрат конструювався самодержавством, яке запозичувало європейські моделі управління, щоб державними справами переймалися міські соціальні верстви. Обрані посадовці були підзвітними не виборцям, а державній адміністрації, яка контролювала і спрямовувала їхню діяльність більше на виконання державних справ, аніж на задоволення корпоративних потреб, що вказує на незначну самостійність міських станів.

Ключові слова: Волинська губернія, магістрат, міська дума, міські соціальні верстви, міські вибори.

За останнє десятиліття в українській історіографії зріс інтерес до історичної урбаністики, у чому переконає огляд основних здобутків сучасних істориків у вивченні українського міста XIX ст. (Shandra 2019b). Науковці зосереджуються переважно на висвітленні процесів модернізації, які в другій половині XIX – на початку XX ст. отримали стійкий розвиток (Chornyі 2007; Portnova 2008; Vilshanska 2009; Pryshchepa 2010; Konstantinova 2010; Konstantinova 2011; Yesiunin 2015; Zhyvuchy v modernomu misti 2016; Hlyz 2019; Vid muriv do bulvariv 2019; Pryshchepa 2019). Натомість міське управління, що сформувалось у кінці XVIII ст. і до 1870-х років зазнавало трансформації під впливом еволюційних змін у суспільстві, залишається маловивченою темою. Винятком може слугувати монографія Валентини Шандри, присвячена міщанському самоврядуванню (Shandra 2016), та ґрунтовна розвідка згаданої дослідниці (Shandra 2019a). Взнявши до уваги регіональну обумовленість, яка визначала унікальність і неповторність українських міст, авторка зробила висновок про те, що створені міські органи були лише подібними до європейських, а домінувало централізоване управління містами.

Дослідження на матеріалі Волинської губернії дає можливість виявити особливості формування та основні напрями діяльності магістратів як основного органу в системі управління повітовими містами. Аналіз імперського законодавства і повсякденної практики дозволяє конкретизувати стратегію верховної влади в досягненні стабільних зв'язків міських соціальних верств із державними інституціями. Наявність репрезентативного корпусу джерел, їх систематизація, з'ясування достовірності відомостей, які в них містяться, оцінка і визначення пріоритетності забезпечує досягнення поставленої мети.

Законодавчі акти відображають основні принципи державної політики як щодо міської людності загалом, так і до міських поселень південно-західних губерній імперії зокрема. Діловодна документація органів місцевої влади (центральної і місцевих установ) і міського управління представлена листуванням вищих інстанцій з низовими установами управління, звітами, журналами засідань магістратів, губернських правлінь, а також рапортами, указами, запитами, відповідями на запити, просьбами та іншими матеріалами. Інформаційний потенціал журналів і протоколів магістратів дуже високий. У документації цього виду майже щоденно фіксувались укази, рапорти, повідомлення, просьби, рішення, довідки з певних питань, які розглядались під час засідання, що дозволяє охарактеризувати всю процедуру прийняття рішень, їх розробку, обговорення і затвердження губернським правлінням (губернатором). Вивчення указів губернської адміністрації дозволяє скласти уявлення про реалізацію загальноросійських законів, які стосувалися діяльності магістратів на території губернії. Важливим джерелом залишаються річні звіти губернаторів, що відображають механізм взаємодії центральної і місцевої влади.

Процес включення міст у систему управління, яка склалася в Російській імперії, почався 1793 р., коли після другого поділу Речі Посполитої управляти захопленими землями було доручено генерал-поручику Тимофію Тутолміну з наданням йому посади мінського, ізяславського і брацлавського генерал-губернатора. Він мав організувати встановлення адміністративного і судового устрою відповідно до «Установ для управління губерній» 1775 р. і Жалуваної

грамоти містам 1785 р. Цю роботу на деякий час перервало повстання під проводом Тадеуша Костюшка, але уже 1 травня 1795 р. з'явився указ про приєднання нових земель після третього поділу Речі Посполитої¹.

Ізяславське намісництво було поділено на Волинське та Подільське². У Волинському намісництві губернським містом мав бути Новоград-Волинський, який треба було «облаштувати при містечку Звягелі, набуваючи його купівлею [...]». «Міста ж Житомир, Овруч, Володимир і державні містечка Ковель і Радомишль [треба] зробити повітовими містами [...] (пер. з рос.)»³. Губернські органи правління тимчасово розміщувалися в Житомирі»

У системі міського управління, яка склалася в результаті реформ 1775 і 1785 рр., для містян мали діяти дві судові інстанції: міський магістрат (в малих містах — ратуша) і губернський магістрат. Склад магістрату вибирали купці та міщани один раз на три роки. У містах мала створюватися загальна і шестигласна дума, сирітський і словесний суди.

Волинський губернський магістрат розпочав роботу 6 серпня 1796 р.⁴. З його протоколів відомо, що Володимирський магістрат

¹ О принятии присяги от жителей, вновь присоединенных к России от Польши при последнем ее разделении областей; об устройстве оных на основании Учреждения о губерниях и об установлении таможен, также пограничной цепи и стражи на новой границе. Именной [указ], данный правящему должность генерал-губернатора Минского, Изяславского и Брацлавского Тутолмину. 1795. Мая 1. *ПСЗ РИ-1* (Полное собрание законов Российской империи. Собр. 1). Санкт-Петербург, 1830. Т. XXIII. № 17 323.

² О разных распоряжениях касательно устройства Волинской и Подольской губерний. Именной [указ], данный правящему должность генерал-губернатора Минского, Изяславского и Брацлавского Тутолмину. 1795. Июля 5. *ПСЗ РИ-1*. Санкт-Петербург, 1830. Т. XXIII. № 17 354.

* Тут і далі, якщо не вказано інше, всі переклади належать авторці статті.

³ О разных распоряжениях касательно устройства Волинской и Подольской губерний. Именной [указ], данный правящему должность генерал-губернатора Минского, Изяславского и Брацлавского Тутолмину. 1795. Июля 5. *ПСЗ РИ-1*. Санкт-Петербург, 1830. Т. XXIII. № 17 354.

⁴ Протоколи засідань 1-го департаменту Волинського губернського магістрату. *ЦДІАК України* (Центральний державний історичний архів України, м. Київ). Ф. 946. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 1–9, 17.

відкрився 27 серпня, Луцький — наступного дня, Ковельський — 2 вересня. Тоді ж запрацювали магістрати в Житомирі, Овручі та Новоград-Волинському⁵.

Ще в травні 1796 р. був утворений магістрат у Старокостянтинові⁶. Відразу виникла проблема, на які кошти будуть функціонувати міські інституції, адже місто було приватним⁷. Тому міська дума «наклала на себе і на громади свої добровільну складку» (пер. з рос.). Також міщани-євреї містечок Старокостянтинівського повіту повинні були долучитись до фінансової підтримки магістрату⁸. Проте для функціонування магістрату не вдалося зібрати необхідну суму коштів⁹. Міщани не змогли надати оригінал або витяг з актових книг привілея на магдебурзьке право Старокостянтинову. Губернське правління розпорядилося закрити Старокостянтинівський магістрат у вересні 1798 р.¹⁰

12 грудня 1796 р. вийшов указ «Про новий поділ держави на губернії», відповідно до якого утворювалася Волинська губернія у складі 12 повітів¹¹. Повітовими містами було визначено Володимир, Дубно, Житомир, Заслав, Ковель, Кременець, Луцьк, Новоград-Волинський, Овруч, Острог, Рівне і Старокостянтинів¹². Адміністрація Волинської губернії залишалась у Житомирі — центрі колишнього Київського

⁵ Протоколи засідань 2-го департаменту Волинського губернського магістрату. ЦДАК України. Ф. 946. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 43, 60, 92 зв., 102.

⁶ Журнал засідань Старокостянтинівського магістрату за 1796 р. ДАХО (Державний архів Хмельницької області). Ф. 722. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 1–2, 11 зв.

⁷ Журнал засідань Старокостянтинівського магістрату за 1797 р. ДАХО. Ф. 722. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 156.

⁸ Журнал засідань Старокостянтинівського магістрату за 1796 р. ДАХО. Ф. 722. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 73–74 зв., 137–138 зв., 242–243 зв.

⁹ Журнал засідань Старокостянтинівського магістрату за 1798 рік. ДАХО. Ф. 722. Оп. 1. Спр. 6. Арк. 194–194 зв.

¹⁰ Там само. Арк. 252.

¹¹ О новом разделении государства на губернии. Именной [указ], данный Сенату. 1796. Декабря 12. ПСЗ РИ-1. Санкт-Петербург, 1830. Т. XXIV. № 17 634.

¹² О назначении границ губерниям: Новороссийской, Киевской, Минской, Вольнской, Подольской и Малороссийской, и о разделении их на уезды. Высочайше утверждённый доклад Сената. 1797. Августа 29. ПСЗ РИ-1. Санкт-Петербург, 1830. Т. XXIV. № 18 117.

воєводства і Житомирського староства. Згодом Житомир остаточно був визнаний губернським містом¹³.

У 1797 р. вийшов указ Сенату про утворення судових органів влади в губерніях за новим штатним розписом¹⁴. З початком їхньої роботи, у тому числі й магістратів, виникла низка проблем, які управитель Мінською, Волинською і Подільською губерніями генерал-лейтенант Олександр Беклешов проаналізував разом зі своїми чиновниками і в кількох рапортах Сенату запропонував їх вирішення з урахуванням ситуації в краї. Він зазначав, що в затвердженому штатному розписі магістрати мають створюватись у містах, де є купці та міщани, і утримуватись за рахунок міських доходів відповідно до їхніх прав і привілеїв¹⁵, управління в усіх повітових містах і деяких містечках, які мали ці права і привілеї, слід здійснювати за нормами магдебурзького права, а магістрати повинні складатись із вибраних міською громадою президента і ратманів. Сенат постановив залишити в судах і магістратах порядок «на тій самій основі, на якій до приєднання цього краю в тих судах існував» (пер. з рос.)¹⁶. Євреї, записані до стану купців або стану міщан, повинні підлягати суду магістрату, а не земському чи поміщицькому, мати можливість брати участь у виборах магістрату і бути до нього обраними, а також на інші громадські посади в місті. Ті з них, котрі мешкають у повіті, також підсудні магістрату повітового міста.

На пропозицію О. Беклешова у травні 1797 р. Сенат затвердив важливе рішення: «Магістрати за місцевими правами і окремими даними привілеями повинні бути залишені в містах Житомирі, Овручі, Луцьку, Володимирі, Кременці, Ковелі і містечку Дубно, які всі мають

¹³ Об оставлении города Житомира губернским городом Волинской губернии. Именной [указ], данный подольскому военному губернатору Эссену. 1804. Июня 24. *ПСЗ РИ-1*. Санкт-Петербург, 1830. Т. XXVIII. № 21 364.

¹⁴ Укази Волинського губернського правління. 1797 р. *ДАВО*. (Державний архів Волинської області). Ф. 363. Оп. 1. Спр. 10. Арк. 62.

¹⁵ Укази Волинського губернського правління. 1797 р. *ДАВО*. (Державний архів Волинської області). Ф. 363. Оп. 1. Спр. 10. Арк. 60–61.

¹⁶ Там само. Арк. 208.

привілеї на встановлення магістратів за магдебурзьким правом і як в тих привілеях назначено по скільки саме вибирати в магістрат і під яким точно іменем, то повинна бути вибрана саме та чисельність із міщан християнського закону, а до них на підставі Височайше виданого про євреїв від 3 травня 1795 року указу [...] повинно бути вибрано з євреїв рівно третя частина від перших [...] і разом з християнськими засідателями чинити в магістраті правосуддя і судочинство за місцевими правами і привілеями» (пер. з рос.)¹⁷. Далі говорилось, що «гражданські громади повітів, які не мають ще державних повітових міст, а це Заславського, Острозького і Рівненського, повинні бути приписані лише для судочинства до магістратів інших сусідніх міст» (пер. з рос.). У Старокостянтиніві «купців і міщан-євреїв, а якщо будуть і християн-міщан Старокостянтинівського повіту приписати до магістрату іншого ближчого міста»¹⁸. У «привілейованому містечку Олика» зберігалось міське управління, але замість магістрату відкривалась ратуша¹⁹. Розглянувши указ Сенату, губернське правління постановили повідомити міські громади, які мають привілеї, щоб вони провели «на підстав даних їм від колишніх королів і Речі Посполитої вибори урядників з тією назвою і таким же числом, як у привілеях назначено, не усуваючи зовсім від виборів євреїв» (пер. з рос.)²⁰.

Наступного року вийшов указ про відкриття в «непривілейованому» Новоград-Волинському магістрату, сирітського і словесного судів та шестигласної думи²¹. Юрисдикція Новоград-Волинського магістрату поширювались на осіб, які належали до міських станів Заславського, Острозького, Старокостянтинівського і Рівненського повітів²².

¹⁷ Укази Сенату і губернського правління. 1799 р. ДАХО. Ф. 692. Оп. 1. Спр. 29. Арк. 81.

¹⁸ Укази Сенату і губернського правління. 1799 р. ДАХО. Ф. 692. Оп. 1. Спр. 29. Арк. 81 зв.

¹⁹ Там само. Арк. 82.

²⁰ Укази Волинського губернського правління. 1798 р. ДАВО. Ф. 363. Оп. 1. Спр. 14. Арк. 8.

²¹ Укази Сенату і губернського правління. 1799 р. ДАХО. Ф. 692. Оп. 1. Спр. 29. Арк. 137.

²² Укази Сенату і губернського правління. 1798 р. ДАХО. Ф. 692. Оп. 1. Спр. 25. Арк. 406.

З п'яти приватновласницьких міст, які мали статус повітових (Дубно, Заслав, Острог, Рівне, Старокостянтинів), магістрат функціонував лише в Дубні, відкритий 6 березня 1806 р. Оскільки всі міські доходи отримував власник міста князь Любомирський, то дві третини необхідної суми збирали міщани та купці міста і повіту шляхом розкладання необхідної суми, а решта надходила з податку на капітал, який щорічно оголошували в магістраті гільдійські купці міста і повіту²³. Розмір самооподаткування затверджувало губернське правління²⁴. У Дубні магістрат вибирали чотири громади міщан: християн, євреїв, іноземців і юридики фарного костелу²⁵. Згодом додалися ще дві громади: старообрядців і «граждан»²⁶. Сума, яку потрібно було зібрати з певної громади, визначалась за кількістю ревізьких душ. За збір коштів відповідали старости громад і кагальні²⁷.

Така форма фінансування магістрату не сприяла його нормальній роботі: з різних причин ніколи не вдавалося зібрати необхідних коштів. Катастрофічна фінансова ситуація склалася в середині 1850-х рр. Заборгованість громад міста сягала більше двох тисяч рублів²⁸. Ставало зрозумілим, що за таких умов магістрат як міська інституція немає перспектив для функціонування. Однак губернатор і губернське правління не дійшли згоди в реформуванні Дубенського магістрату.

²³ Листування з волинським цивільним губернатором про збільшення асигнувань на утримання канцелярії Дубенського міського магістрату. *ЦДІАК України*. Ф. 442. Оп. 1. Спр. 8236. Арк. 1–1 зв, 9, 29.

²⁴ Журнал засідань Дубенського магістрату. 1820 р. *ДАРО* (Державний архів Рівненської області). Ф. 567. Оп. 1. Спр. 146. Арк. 54.

²⁵ Журнал засідань Дубенського магістрату. 1820 р. *ДАРО* (Державний архів Рівненської області). Ф. 567. Оп. 1. Спр. 146. Арк. 9 зв.–10.

²⁶ За рапортом Дубенського міського магістрату про ненарахування грошей, які стягуються на утримання місцевого магістрату. *ЦДІАК України*. Ф. 442. Оп. 33. Спр. 994. Арк. 5–5 зв.

²⁷ Журнал засідань Дубенського магістрату за березень 1843 р. *ДАРО*. Ф. 567. Оп. 1. Спр. 172. Арк. 12.

²⁸ За рапортом Дубенського міського магістрату про ненарахування грошей, які стягуються на утримання місцевого магістрату. *ЦДІАК України*. Ф. 442. Оп. 33. Спр. 994. Арк. 4–5 зв.

При введенні нових порядків містечка прирівнювалися до сіл, тому підпорядковувалися нижнім земським судам. Проти такого порядку протестували міщани-землероби у формі судових позовів. Вони звертались до нижчих земських судів, апелювали до губернського магістрату з проханням дозволити їм обирати свої магістрати²⁹. Посилаючись на «привілеї на право міщанське і на відкриття магістратів», вони доводили незаконність запису їх до кріпосного стану та свої права на землю³⁰. Власники містечок наголошували, що жителі містечок є лише користувачами міської землі, а не власниками, тому їхні міщанські права не визнавалися владою³¹.

Протягом першої половини ХІХ ст. магістрати склалися переважно з 12 членів-ратманів (8 осіб від християнської громади і чотири особи від єврейської). Один із ратманів-християн виконував обов'язки голови магістрату. Його іменували президентом, а з кінця 1840-х років — бургомістром магістрату.

Вибори членів магістратів проходили раз на три роки на підставі указу губернського правління «під головуванням президента магістрату», а за порядок відповідали місцевий повітовий стряпчий і городничий³². Учасі у виборах до магістрату домагалися міщани (християни та євреї) містечок повіту³³. Магістрати з такою вимогою погоджувалися.

Підготовкою виборів займалися члени магістрату, повноваження яких закінчувались. Вони складали «іменні списки тих, хто мав право

²⁹ Укази Сенату і Волинського намісницького правління за 1796 р. ЦДІАК України. Ф. 946. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 60 – 60 зв., 105, 165 – 169; Протоколи засідань 2-го департаменту Волинського губернського магістрату. ЦДІАК України. Ф. 946. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 1 зв., 25–26.

³⁰ Протоколи засідань 2-го департаменту Волинського губернського магістрату. ЦДІАК України. Ф. 946. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 25.

³¹ Укази Волинського губернського правління. 1797 р. ДАВО. Ф. 363. Оп. 1. Спр. 10. Арк. 60–61 зв.

³² Журнал засідань Володимирського магістрату за 1838 р. ДАВО. Ф. 368. Оп. 1. Спр. 56. Арк. 3.

³³ Журнал засідань Луцького магістрату за червень 1850 р. ДАВО. Ф. 485. Оп. 1. Спр. 46. Арк. 40–41, 57 зв.–59; Журнал засідань Луцького магістрату за липень 1850 р. ДАВО. Ф. 485. Оп. 1. Спр. 47. Арк. 34–35 зв.

брати участь у міських виборах», відповідали за «підготовку відомостей про підсудність і причетність [до судових] справ деяких із тих, хто мав право брати участь у виборах»³⁴. Після проведення виборів магістрат подавав списки осіб, вибраних на відповідні посади (так звані «списки балотування»), на затвердження до губернського правління. Лише після затвердження губернським правлінням вибрані особи могли скласти присягу в магістраті перед «поліцейськими чинами» і на другий день приступити до виконання своїх обов'язків.

За ведення всієї документації магістрату відповідав секретар. Право вибору кандидата на цю посаду належало магістрату, але затверджувати його мав Сенат за поданням губернського правління. Конкретних вимог до претендента не ставилось. Він мав лише дати особисту згоду і бути здатним виконувати посадові обов'язки. Його заробітна плата, визначена губернським правлінням, виплачувалася з міських доходів. Посада секретаря магістрату була віднесена до 14-го класу Табеля про ранги³⁵.

Нагляд за роботою магістратів як судових органів міської влади здійснював повітовий стряпчий, губернський прокурор, а також обер-прокурор періодично направляв своїх чиновників для проведення ревізії місцевих органів управління, у тому числі й магістратів³⁶. Контролював діяльність магістратів також губернатор. До його численних обов'язків входила щорічна перевірка ефективності їхньої роботи та виявлення недоліків, які слід було негайно усунути³⁷.

У судових і господарських справах магістратам підлягали всі ті жителі повітового міста, що належали до таких станів: купців, міщан, «граждан» і «вільних людей», а також купці та міщани (християни та євреї), які жили в містечках повіту. Магістрату не підпорядковувались

³⁴ Журнал засідань Володимирського магістрату за 1838 р. ДАВО. Ф. 368. Оп. 1. Спр. 56. Арк. 3–3 зв.

³⁵ Укази Волинського губернського правління. 1802 р. ДАВО. Ф. 363. Оп. 1. Спр. 44. Арк. 88.

³⁶ Журнал засідань Володимирського магістрату за травень 1848 р. ДАВО. Ф. 368. Оп. 1. Спр. 84. Арк. 28 зв.; Журнал засідань Володимирського магістрату за липень 1848 р. ДАВО. Ф. 368. Оп. 1. Спр. 86. Арк. 1–1 зв.

³⁷ Журнал засідань Володимирського магістрату за жовтень 1849 р. ДАВО. Ф. 368. Оп. 1. Спр. 102. Арк. 86 зв.–87.

шляхтичі, духовні особи, залежні селяни, мешканці юридик. Міська спільнота визнавалася законодавством у складі трьох станів: купців, міщан і цехових людей. Тільки представники цих станів користувались активним і пасивним правом виборів.

У містечках, які були майже всі в приватній власності заможної шляхти і магнатів, християни-міщани та євреї утворювали окремі громади на чолі відповідно зі старостами (інколи їх за старою звичкою могли називати бургомістрами) і кагальними. Вибори старост проходили за участю одного з ратманів магістрату. Вибрані особи звітували перед магістратом про сплату державних податків їхніми громадами. Інших завдань вони не мали, а спроби старост виступати в ролі суддів у вирішенні дрібних конфліктів розглядалися магістратом як незаконні.

Магістрат розглядав судові справи за поданням городничого, земського і повітового судів. Ці судово-поліцейські органи проводили попереднє слідство щодо цивільних і карних справ, у яких фігурували особи, котрі належали до міських станів³⁸. Ухвалене магістратом рішення про винесення міри покарання звинуваченому з посиленням на конкретні статті Литовського Статуту, сеймові конституції і закони Російської імперії мало бути затверджене відповідним департаментом головного суду (пізніше — карною чи цивільною палатою) Волинської губернії. Цей вищий судовий орган губернії міг з нею не погодитися і вимагати доповнити розслідування³⁹.

З ухваленими і затвердженими Волинською палатою цивільного чи карного суду рішеннями з тієї чи тієї справи особи, що проходили в ній як звинувачені або потерпілі, знайомилися на засіданнях магістрату. Про це робився відповідний запис у «Журналі засідань».

Судові справи, які розглядав магістрат, найчастіше стосувалися таких злочинів: нелегальний перетин кордону або допомога в цьому, контрабанда різних товарів, уникнення рекрутства шляхом переховування або самопокалічення, крадіжки грошей, чужого майна (переважно особистих речей) і коней, пограбування крамниць,

³⁸ Журнал засідань Володимирського магістрату за травень 1848 р. ДАВО. Ф. 368. Оп. 1. Спр. 84. Арк. 26–28.

³⁹ Там само. Арк. 48 зв.

перебування за межами місця постійного проживання без паспорта або місячного білета, незапис у ревізькі «сказки». Члени магістрату не могли брати участі у розгляді справ, в яких фігурували їхні близькі родичі⁴⁰.

Від кінця 1840-х рр. практикувалися спільні засідання магістратів і повітового суду⁴¹. Члени повітового суду в складі голови і двох засідателів приходили до магістрату або бургомістр і два ратмани запрошувались на засідання повітового суду. Як правило, у таких випадках розглядалися карні справи, в яких звинуваченими виступали міщани, а постраждалими були місцеві землевласники.

До основних завдань членів магістрату належав контроль за сплатою особами, які належали до міських податних станів, державних податків і зборів та за ліквідацією (або хоча би зменшенням) податкової заборгованості (недоїмок). Як правило, ратмани-християни відповідали за християнську громаду міщан, а ратмани-євреї — за єврейську (кагал). Маючи потрібні квитанції казначейства, на початку кожного наступного місяця вони звітували на засіданні магістрату про надходження державних податків і зборів за попередній місяць.

У магістраті кожного року купці (а також підприємці) оголошували про обсяг наявного у них капіталу, чим підтверджували свій статус купця певної гільдії (або набували його). При цьому вони сплачували відсотковий збір від суми капіталу, який був важливою статтею доходів міста. Коли купець не робив такого оголошення, то це означало, що він переходив до стану міщан і втрачав право на комерційну і підприємницьку діяльність.

У середині січня кожного року в магістраті проходили слухання про виконання бюджету міста (тобто про доходи і видатки) у присутності представників, обраних від єврейської (одного від купців і двох

⁴⁰ Журнал засідань Володимирського магістрату за вересень 1849 р. *ДАВО*. Ф. 368. Оп. 1. Спр. 101. Арк. 52.

⁴¹ Журнал засідань Володимирського магістрату за жовтень 1849 р. *ДАВО*. Ф. 368. Оп. 1. Спр. 102. Арк. 17–18; Журнал засідань Володимирського магістрату за липень 1850 р. *ДАВО*. Ф. 368. Оп. 1. Спр. 113. Арк. 88–90; Журнал засідань Володимирського магістрату за січень 1851 р. *ДАВО*. Ф. 368. Оп. 1. Спр. 121. Арк. 19 зв.

від міщан) і християнської (одного від міщан) громад⁴². Їм пред'являлись «книги і відомості для складання акту про надходження і видатки міських доходів». Такий акт разом з книгами передавався на ревізію до губернської казенної палати, яка контролювала цільове використання коштів і відповідність витрат доходам.

Магістрат мав подавати губернському правлінню відомості про видатки громад міста на спорядження рекрутів (обмундирування, провіант, пошук рекрутів, перебування їх до відправки у рекрутське присутствіє). Члени магістрату несли персональну відповідальність за стягнення державного мита з фінансових документів, які реєструвалися в міських актових книгах. За правильним нарахуванням такого мита та надходженням до повітового казначейства слідкувала губернська казенна палата. У разі виявлення помилок вона накладала штраф на членів магістрату⁴³.

До функцій магістрату належала видача паспортів (піврічних і річних) та білетів (одно- і двомісячних) купцеві чи міщанину на право перебування за межами населення пункту, в якому той був записав у ревізії «сказки» за останнім переписом («ревізією»). Такі документи можна було отримати не особисто, а на підставі відповідного звернення гмінних чи кагальних, оскільки вимагалось підтвердження відсутності заборгованості зі сплати державних податків; при цьому магістрат звірявся із записами у так званих почергових рекрутських книгах, чи не повинна ця особа бути відданою в рекрути від громади під час найближчого рекрутського набору⁴⁴.

На підставі отриманої довідки з повітового казначейства, де зберігалися ревізії «сказки», магістрат видавав своєрідне посвідчення особи, в якому вказувалося за «ревізією» якого року, до якого соціального стану, під яким номером записана особа (її ім'я, по батькові і прізвище),

⁴² Журнал засідань Володимирського магістрату за 1838 р. ДАВО. Ф. 368. Оп. 1. Спр. 56. Арк. 12, 23–23 зв.

⁴³ Журнал засідань Володимирського магістрату за вересень 1849 р. ДАВО. Ф. 368. Оп. 1. Спр. 101. Арк. 50.

⁴⁴ Журнал засідань Володимирського магістрату за 1838 р. ДАВО. Ф. 368. Оп. 1. Спр. 56. Арк. 68.

скільки було їй років у рік «ревізії», а також у разі потреби зазначались імена членів сім'ї та їхній вік⁴⁵. Таке посвідчення необхідне було в різних судових справах і при укладанні деяких комерційних угод.

Магістрат здійснював контроль за діяльністю ремісничих цехів. Вибори цехмістра і двох старшин цеху проходили на зборах цеху за участю одного з ратманів. Після їх проведення ратман подавав рапорт до магістрату з проською затвердити результати виборів⁴⁶.

До інших функцій магістрату відносились такі: регулювання забудови міста, затвердження опікунів над малолітніми дітьми і заповітів; видача кагальним прошнурованих та скріплених печаткою книг для запису доходів і видатків кагалу (свої актові книги магістрат отримував від губернського правління), видача «добросовісному громадянину», який разом зі старшинами очолював громаду «громадян» міста, книги «для запису зібраних ними грошей», тобто податків; санкціонування переходу міщанина до духовного стану (чи «поштового відомства») після його особистого звернення та згоди гмінних, коли ті отримували запевнення від родичів, що вони будуть платити за нього державні податки до часу найближчого перепису населення; призначення за зверненням кредиторів двох міщан для оцінки («отаксування») заставного рухомого майна з метою його продажу після можливого неповернення боргу тощо⁴⁸.

З 1837 р. почало розглядатися питання про передання судових справ із магістратів і ратуш до повітових судів, ліквідацію магістратів як станових судових органів та відкриття міських дум. Волинський губернатор запропонував спочатку відкрити думу в Житомирі, а судові

⁴⁵ Журнал засідань Володимирського магістрату за травень 1850 р. *ДАВО*. Ф. 368. Оп. 1. Спр. 111. Арк. 8.

⁴⁶ Актова книга Володимирського магістрату. 1809–1834 рр. *ДАВО*. Ф. 368. Оп. 1. Спр. 24. Арк. 6 зв.; Журнал засідань Володимирського магістрату за 1838 р. *ДАВО*. Ф. 368. Оп. 1. Спр. 56. Арк. 464, 494 зв.

⁴⁷ Актова книга Володимирського магістрату. 1809–1834 рр. *ДАВО*. Ф. 368. Оп. 1. Спр. 24. Арк. 1; Журнал засідань Володимирського магістрату за 1838 р. *ДАВО*. Ф. 368. Оп. 1. Спр. 56. Арк. 48 зв., 535, 538.

функції магістрату передати повітовому суду⁴⁸. Наприкінці цього ж року в Житомирі від магістрату відділилась міська дума, але магістрат як судовий орган зберігся⁴⁹.

Через десять років, у 1847 р. почалася реорганізація лише «міської судової частини Житомира». Відповідно до указу від 16 вересня 1849 р.⁵⁰ магістрат у Житомирі ліквідувався, а розгляд карних та цивільних справ міщан і купців переводився до повітового суду. Крім судових справ міщан, суд перебирав на себе функції реєстрації ділових паперів (боргових зобов'язань, купчих, закладних тощо). Всі інші справи залишалися у віданні міської думи. Дія зазначеного указу обмежувалася трьома роками до наступного остаточного вирішення⁵¹.

Наприкінці 1840-х рр. магістрати всіх повітових міст Волині були поділені на думу, яка відала господарськими питаннями, і, власне, магістрат як судовий орган міської влади. Документація магістратів «в частині думи» майже не зберіглася, очевидно, тому що була незначною, оскільки «в частині думи журнальних записів не робиться, а виконання проводиться відповідно до резолюцій»⁵², тобто ухвалені рішення записувалось на звороті документу, який розглядався в думі.

На початку 1860-х рр. з ініціативи київського генерал-губернатора у Волинській губернії були ліквідовані магістрати в семи повітових

⁴⁸ Про заміну міських дум і магістратів ратушами в Житомирі, Луцьку, Ковелі, Овручі та інших містах Київської, Подільської і Волинської губерній і скорочення поліцейського апарату з метою зменшення міських видатків. *ЦДІАК України*. Ф. 442. Оп. 1. Спр. 2 332. Арк. 7–8 зв.

⁴⁹ О преобразовании городского управления в городах Каменец-Подольском, Житомире и Балте. Высочайше утвержденное мнение Государственного совета, объявленное Министром внутренних дел. 1837. Октябрь 9. *ПСЗ РИ-2* (Полное собрание законов Российской империи. Собрание второе). Санкт-Петербург, 1838. Т. XII. Отд. 2. № 10 574.

⁵⁰ Высочайше утвержденное положение о преобразовании судебной части в губернском городе Житомире Волинской губернии. 1849. Сентября 16. *ПСЗ РИ-2*. Санкт-Петербург, 1834. Т. XXIV. Отд. 2. № 23 503.

⁵¹ Про циркуляри щодо управління київського військового, подільського і волинського генерал-губернатора. *ЦДІАК України*. Ф. 442. Оп. 82. Спр. 648. Арк. 46–47.

⁵² Журнал засідань Володимирського магістрату за жовтень 1848 р. *ДАВО*. Ф. 368. Оп. 1. Спр. 91. Арк. 12.

містах і ратуша в Олиці, а їхні функції передані повітовим судам, які доукомплектовувались двома засідателями за вибором міських станів (по одному від християнської та єврейської громад міста)⁵³.

У містах залишились працювати міські думи в складі голови, чотирьох ратманів (по два від християнської та єврейської громад міста), котрих стали називати гласними, та секретаря. Вони мали займатись міським господарством і благоустроєм, громадськими і опікунськими справами. При думах продовжували функціонувати словесні та сирітські суди⁵⁴.

У 1862 р. Новоград-Волинська дума подала до губернського правління необхідні матеріали для відкриття міських дум у Старокостянтинові і Рівному. Мешканці Старокостянтинова погодились фінансувати роботу дум шляхом стягнення прогресивного податку з їхнього майна. Однак губернатор розпорядився до часу відкриття в цих містах дум підпорядкувати їх Дубенській думі⁵⁵. На 1865 р. думи працювали у Володимирі, Дубні, Житомирі, Кременці, Луцьку, Овручі, Рівному, а в Ковелі дума була замінена «спрощеним управлінням»⁵⁶. Таким чином, міське управління у Волинській губернії набуло рис, близьких до загальноросійської міської адміністративної системи.

Отже, міські поселення Волині з кінця XVIII ст. до початку реформ 1870-х рр. пройшли складний шлях пристосування до нових політичних та економічних умов. Жалувана грамота містам 1785 р. була поширена лише на «привілейовані» повітові міста Волинської губернії, які в тій чи тій мірі могли фінансово підтримувати роботу магістрату. Відхилення від деяких положень основного закону, який визначав систему міського управління, не були санкціоновані центральною владою, але визнані на рівні губернської ланки державного управління.

⁵³ Про перетворення волинських присутствених місць. 1861 р. *Державний архів Тернопільської області*. Ф. 132. Оп. 2. Спр. 57. Арк. 22.

⁵⁴ Об'єднання магістратів з повітовими судами у Волинській губернії. 1861–1862 рр. *ЦДІАК України*. Ф. 442. Оп. 38. Спр. 869, ч. 1. Арк. 35–39 зв.

⁵⁵ За поданням волинського губернатора про відрухування від Новоград-Волинської міської думи Рівненського і Острозького повітів і підпорядкування їх у господарському і громадському відношенні Дубенській міській думі. *ЦДІАК України*. Ф. 442. Оп. 44. Спр. 437. Арк. 2-3 зв.

⁵⁶ Там само. Арк. 14, 23.

Міські вибори розглядалися законодавцем як один з важливих шляхів комунікації міської громади та імперської влади, представленої губернатором. Затвердження губернським правлінням результатів виборів було актом легітимації посадових осіб.

Організуючи магістрати в містах, верховна влада спиралася на інститут станового представництва та виборний принцип формування посад. Суттєві відмінності при формуванні магістратів як судової гілки влади пов'язувалися з етнічним складом населення. Виборче право мали купці, міщани й цехові ремісники, а також «граждани», тобто ті, хто ще недавно належав до шляхти. Виборні посадовці несли відповідальність за незаконні вчинки, невиконання приписів та затягування справ.

Магістрат конструювався самодержавством, яке запозичувало європейські моделі управління, аби державними справами переймалися міські соціальні верстви. Обрані посадовці були підзвітними не виборцям, а державній адміністрації, яка контролювала і спрямовувала їхню діяльність більше на виконання державних справ, а не на задоволення корпоративних потреб, що вказує на незначну самостійність станів.

Список літератури / References

- Chornyi D. M. Po lıvyi bereh Dnıpra: problemy modernizatsii mist Ukrainy (kinets XIX – pochatok XX st.). Kharkiv: KhNU im. V. N. Karazina, 2007. 301 s. (In Ukrainian)
- Чорний Д. М. По лівий берег Дніпра: проблеми модернізації міст України (кінець XIX – початок XX ст.). Харків: ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2007. 301 с.
- Hlyz Yu. Kyivska miska дума: rozbudova modernoho міста / nauk. red. O. Reient. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 2019. 328 s. (In Ukrainian)
- Глизь Ю. Київська міська дума: розбудова модерного міста / наук. ред. О. Реєнт. Київ: Інститут історії України НАН України, 2019. 328 с.
- Konstantinova V. Sothiokulturni aspekty urbanizatsiinykh protsesiv na Pıvdni Ukrainy (druha polovyna XIX – pochatok XX stolıttia). Zaporizhzhia: ZNTN, 2011. 100 s. (In Ukrainian)
- Константинова В. Соціокультурні аспекти урбанізаційних процесів на Півдні України (друга половина XIX – початок XX століття). Запоріжжя, ЗНТН, 2011. 100 с.
- Konstantinova V. Urbanizatsiia: pıvdenoukrainskyi vymir (1861–1904). Zaporizhzhia: AA Tandem, 2010. 593 s. (In Ukrainian)

Константинова В. Урбанізація: південноукраїнський вимір (1861–1904). Запоріжжя: АА Тандем: 2010. 593 с.

Portnova T. Miske seredovyshe i modernizatsiia: Katerynoslav seredyny XIX — pochatku XX st. Dnipropetrovsk: Innovatsiia, 2008. 104 s. (In Ukrainian)

Портнова Т. Міське середовище і модернізація: Катеринослав середини XIX — початку XX ст. Дніпропетровськ: Інновація, 2008. 104 с.

Pryshchepa O. P. Mista Volyni u druhii polovyni XIX — na pochatku XX st. Rivne: PP DM, 2010. 287 s. (In Ukrainian)

Прищепя О. П. Міста Волині у другій половині XIX — на початку XX ст.: монографія, Рівне: ПП ДМ, 2010. 287 с.

Pryshchepa O. P. «Mistsia zustrichi»: kulturne dovkillia mist Pravoberezhnoi Ukrainy (kinets XVIII – pochatok XX st.). Rivne: M. Diatlyk, 2019. 688 s. (In Ukrainian)

Прищепя О. П. «Місця зустрічі»: культурне довкілля міст Правобережної України (кінець XVIII – початок XX ст.). Рівне: М. Дятлик. 2019. 688 с.

Shandra V. Mishchanski orhany stanovoho samovriaduvannia v Ukraini (kinets XVIII – pochatok XX st.). Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 2016. 345 s. (In Ukrainian)

Шандра В. Міщанські органи станового самоврядування в Україні (кінець XVIII – початок XX ст.). Київ: Інститут історії України НАН України, 2016. 345 с.

Shandra V. Ukrainiske misto u skladі Rosiiskoi imperii XIX st.: ohlad suchasnoi vitchyznianoі istoriohrafii. *Vid muriv do bulvariv: tvorennia modernoho mista v Ukraini (kinets XVIII — pochatok XX st.)* / vidp. red. O. P. Reient. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 2019. S. 10–26. (In Ukrainian)

Шандра В. Українське місто у складі Російської імперії XIX ст.: огляд сучасної вітчизняної історіографії. *Від мурів до бульварів: творення модерного міста в Україні (кінець XVIII — початок XX ст.)* / відп. ред. О. П. Реєнт. Київ: Інститут історії України НАН України, 2019. С. 10–26.

Shandra V. Vid zalyshkiv mahdeburzkoho prava do samovriaduvannia za rosiiskym zrazkom (ostannia chvert XVIII — pochatok 1860-kh rokiv). *Vid muriv do bulvariv: tvorennia modernoho mista v Ukraini (kinets XVIII — pochatok XX st.)* / vidp. red. O. P. Reient. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 2019. S. 28–77. (In Ukrainian)

Шандра В. Від залишків магдебурзького права до самоврядування за російським зразком (остання чверть XVIII — початок 1860-х років). *Від мурів до бульварів: творення модерного міста в Україні (кінець XVIII — початок XX ст.)* / відп. ред. О. П. Реєнт. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2019. С. 28–77.

Vid muriv do bulvariv: tvorennia modernoho mista v Ukraini (kinets XVIII — pochatok XX st.; vidp. red. O. P. Reient. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 2019. 608 s. (In Ukrainian)
Від мурів до бульварів: творення модерного міста в Україні (кінець XVIII — початок XX ст.; відп. ред. О. П. Реєнт. Київ: Інститут історії України НАН України, 2019. 608 с.

Vilshanska O. Povciakdenne zhyttia mist Ukrainy kintsia XIX — pochatku XX st.: yevropeiski vplyvy ta ukrainski natsionalni osoblyvosti. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 2009. 172 s. (In Ukrainian)

Вільшанська О. Повсякденне життя міст України кінця XIX — початку XX ст.: європейські впливи та українські національні особливості. Київ: Інститут історії України НАН України, 2009. 172 с.

Yesiunin S. M. Mista Podilskoi hubernii u druhii polovyni XIX — na pochatku XX st.: monohrafiia. Khmelnytskyi: FOP Melnyk A. A., 2015. 336 s. (In Ukrainian)

Єсюнін С. М. Міста Подільської губернії у другій половині XIX — на початку XX ст.: монографія. Хмельницький: ФОП Мельник А. А., 2015. 336 с.

Zhyvuchy v modernomu misti: Kyiv kintsia XIX — seredyny XX stolit; upor. O. Betlii, K. Dysa, O. Martyniuk. Kyiv: DUKH I LITERA, 2016. 328 s. (In Ukrainian)

Живучи в модерному місті: Київ кінця XIX — середини XX століть; упор. О. Бетлій, К. Діса, О. Мартинок. Київ: ДУХ І ЛІТЕРА, 2016. 328 с.

Oksana Karlina

Candidate of History, Associate Professor

Lesya Ukrainka Volyn National University

24 Shopena St., 43001, Lutsk, Ukraine

Email: karlina.oxana.@vnu.edu.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8706-942X>

TOWN COUNCILS AND THEIR ROUTINE ACTIVITIES IN VOLYN GOVERNORATE (LATE 18th CENTURY — EARLY 1860s)

The paper sheds light on the process of formation of town councils and also on their main activities as the pivot of the county town governance in Volyn governorate. An analysis of the legislation and everyday practices of the Russian Empire allows the author to describe in detail how the centre tried to ensure interaction between its representatives and the townspeople. It is shown that the Charter to the towns (1785) in Volyn governorate applied only to the «privileged» county towns which were able to finance, to an extent, town

council activities. St. Petersburg saw in municipal elections an important communication channel between town dwellers and governors. Provincial governments approved the results and thus legitimized elected officials. In the four privately owned county towns there were no councils of any kind. Such failure to comply with the basic law on municipal administration didn't go unnoticed by the provincial government. When establishing town councils the imperial centre derived its guidance from two principles: election and estate representation. The ethnic diversity on the ground played an important part in formation of town councils as a branch of the judiciary. Only merchants, burghers, guild artisans, and «citizens» (persons recently demoted from petty nobility) enjoyed enfranchisement. The author proves that the town council was constructed by the imperial authorities which copied European models of governance in such a way so that some of urban social strata would take care of local affairs. Elected officials were accountable not to their voters but to the state apparatus, which controlled them and directed their efforts rather towards the raison d'état than their corporate interest. So the limited independence of urban estates seems quite evident.

Keywords: Volyn governorate, town council, town дума, urban social strata, municipal elections.

Дата першого надходження статті до видання: 05.09.2025.

Date of the article's initial submission to the Journal: 05.09.2025.

Дата прийняття статті до друку після рецензування: 17.11.2025.

Date of acceptance of the article for publication after peer review: 17.11.2025.

Дата публікації: 30.12.2025.

Date of publication: 30.12.2025.